

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГОРОДИЩА УГРОВСЬК

Михайло КУБЛІЙ¹ , Олександр ОСТАП'ЮК², Юрій МАЗУРИК³

¹Інститут археології НАН України,
просп. Володимира Івасюка, 12, 04210, м. Київ, Україна,
e-mail: myhajlo.kublij@gmail.com

²Любомльський краєзнавчий музей,
вул. Української армії, 2, 44300, м. Любомль, Україна,
e-mail: luboml_muzej@ukr.net

³Національна спілка краєзнавців України,
Волинська обласна організація, вул. Шопена, 24, 43005, м. Луцьк, Україна,
e-mail: juriymazuryk@gmail.com

Розглянуто кісткову колекцію тваринних решток, отриманих під час археологічних розкопок у 1996, 1997 і 1999 рр. на пам'ятці біля с. Новоутрузьке, яка є літописним середньовічним городищем Угровськ. Вказано, що вибірка теріологічного матеріалу становила 889 фрагментів, із яких визначити вдалося 696 екземплярів. На їхній основі встановлено видовий, статеві-віковий і породний склад стада домашніх тварин, а також перелік диких видів, на яких здійснювалося полювання.

Зазначено, що матеріал має різний стан збереженості – на це вплинув чинник використання частини тварин у їжу. На кістках вивчено тафономічні впливи, залишені в археологічний період: сліди від гострих предметів, порізи і надрубання, погризи тваринами – собаками і мишами, а також сліди дії вогню, залишені як під час приготування їжі, так і від пожежі на городищі після його руйнування.

Матеріали після їхнього вивчення розділено на декілька категорій, залежно від способу потрапляння в культурний шар. Серед категорій визначено кухонні відходи, кістки хутряних звірів, залишки косторізного ремесла, рештки тварин, загиблих у військовій сутичці та випадкові знахідки кісток, які могли потрапити в заповнення з перевідкладених шарів.

Найбільше знайдено кісток, які належать до кухонних відходів. Відповідно зауважено, що основою м'ясного раціону мешканців пам'ятки були домашні види тварин, хоча відмічено наявність і диких мисливських видів.

Встановлено, що рештки коней, виявлених серед матеріалу, належали мінімум чотирьом особинам – тваринам, загиблим під час сутички, їхні кістки розташовувалися в частково порушеному анатомічному порядку і були обпалені.

Констатовано, що рештки косторізного ремесла та хутряних звірів нечисленні, проте їхня присутність вказує на розвиток ремесел і промислів на городищі.

Ключові слова: Русь, середньовіччя, Угровськ, кістки тварин, археозоологія, остеологія, тваринництво, мисливство, кухонні відходи.

У 1996, 1997 і 1999 рр. (Мазурик, Панишко, Остап'юк, 1996; Мазурик, Остап'юк, 1997; Мазурик, Остап'юк, 1999), на території давньоруського городища біля с. Новоутрузьке Любомльського р-ну Волинської обл., ототоженого з літописним містом Угровськом, було проведено археологічні розкопки. Тут виявлено велику кількість залишків матеріальної культури другої половини XIII ст. У культурному шарі зафіксовано сажно-вугільний шар, обвуглені колоди оборонної стіни, зерно та фрагменти дерев'яних побутових речей тощо. Це

вказує на те, що місто загинуло внаслідок пожежі під час військової сутички і більш не відновлювалося. Тут зібрана значна колекція побутової та тарної кераміки, скляних і металевих виробів тощо.

Серед чисельного археологічного матеріалу виявлено рештки біологічного походження. З кісток та інших біологічних залишків тваринного походження сформовано колекцію, чисельністю 980 од. Введення її до наукового обігу і інтерпретація є **метою статті**. Під час її опрацювання з'ясувалося, що 24 екз. людські. Серед решток тваринного походження до представників теріофауни належало 889 екз., орнітофауни – 57, іхтіофауни – 9, 1 фрагмент – мушля молюска.

Матеріали і методика. Матеріалами цього дослідження виступили рештки теріофауни, знайдені на городищі. З 889 кісток або їхніх фрагментів визначити по виду й елементах скелета вдалося 696 од. тваринних залишків (табл.).

Таблиця

Визначення кісток

Елемент скелета	Корова	ДРХ	Свиня	Кінь	Крупні копигні	Дрібні копигні	Зубр	Лось	Олень	Козуля	Кабан	Бобер	Заєць	Вовк	Лисиця	Невизначені	Разом
Череп		3	2								1						
Ріг	2								4								
Верхня щелепа	1	3	10	1										1			
Різдцева	1																
Нижня щелепа	4	7	7	5							3	3		1	1		
Зуб	10	10	11	19				2			4						
Хребет	14	7	5	58													
Ребро	27	22	14	124													
Скам'янілий хрящ				14													
Лопатка	3	3	7	6									1				
Плечова	2	7	4	5													
Променева	1	5	5	4							1						
Ліктьова	2	1	7	2							1						
Таз	12	7	4	9							1						
Стегнова	2	3	3	5	2						1	1					
Колінна				2													
Велика гомілкорова	5	12	11	1	1						1	1					
Таранна	5	4	3	1			1										
П'ятка	3	3	3	1									1				
Суглобова	1			8	1												
Метаподій	1	2	12		1						1						

Грифельна				4													
П'ясток	3	2	5	3	1						2						
Плесно	1	3	3	1		1											
I фаланга	7	2	3	6		1		1		1	3						
II фаланга	3	1	9	4	1			2	2		7						
III фаланга	3		2	4				1									
Разом	113	107	130	287	7	2	1	6	6	1	26	5	2	2	1	193	889

Визначення проводилося на основі морфологічного розрізнення елементів скелета і встановлення виду. При сильній фрагментації використовувалася порівняльна колекція відділу біоархеології Інституту археології НАН України. Вік визначався на основі станів зубної системи і приростання епіфізів у кісток посткраніального скелета. Проміри кісток знімалися за загальноприйнятою методикою А. Дріш (Driesch, 1976).

Стан збереженості кісток у колекції різний, оцінити його за 5-бальною шкалою можна від 5 до 3 балів. Це означає, що частина кісток, маючи добрий стан збереженості, піддається визначенню різних тафономічних слідів на поверхнях. Кістки з гіршим станом збереженості, чий поверхні зазнали руйнування, не піддаються вивченню слідів від гострих предметів, погризів собак або інших пошкоджень, здійснених в археологічний період.

Результати. Усі кістки можна розділити на кілька категорій. Більша частина з теріологічної колекції належить до кухонних відходів, на що вказує специфічне фрагментування, сліди від гострих предметів, погризи хижими тваринами, найімовірніше собаками, видовий склад. На 95 фрагментах знайдено сліди від гострих предметів, проте не всі належать саме кухонним розділенням. Їхня незначна кількість залишена при зніманні шкіри із тварини, а також при обробці кісток під час виготовлення предметів із кістки та рогу.

Варто зазначити, що з більшості тварин, яких використовували заради м'яса, перед діленням туші знімали шкіру, внаслідок чого надрізи ножом могли залишитися на частині кісток. Здебільша це нижні частини кінцівок – метаподіальні кістки, фаланги пальців, а також кістки черепа (Reitz, Wing, 2008, p. 126–127).

Також знайдено відходи косторізного виробництва, кістки хутряних тварин, санітарні захоронення або загиблих під час облоги чи воєнних дій.

Кісткових решток **корови** (*Bos primigenius taurus*) виявлено 113 фрагментів. Вид представлений усіма анатомічними групами скелета. Цілими збереглися тільки суглобові кістки: таранні, п'яткові, центральні суглобові, а також фаланги пальців – I, II і III (копитні).

Наявність нем'ясних частин скелета, як-от рогові стрижні, вказує на таку економічну модель на пам'ятці, при якій забій тварин відбувався безпосередньо на пам'ятці. Якби здійснювалося постачання м'ясної продукції, наприклад з околиць, де відбувався б забій, рогові стрижні, малоімовірно, що потрапили б у кісткову колекцію. Непрямим доказом вирощування, а отже, і забою тварин на пам'ятці може бути знайдений фрагмент коси (Мазурик, Остап'юк, 1999, с. 2, 68, 98). Оскільки коси належать до інвентаря, який використовували для заготівлі кормів на зиму для тварин (Село Київської Русі, 2003, с. 80), їх знахідки можуть підтверджувати саме такий спосіб господарювання на пам'ятці.

Краніальний скелет фрагментований, цілих черепів не виявлено. Цей відділ скелета представлений окремими роговими стрижнями, верхніми щелепами та різцевою кісткою, нижніми щелепами й окремими зубами (див. табл.). На одному з рогових стрижнів, який за зовнішнім виглядом визначено як молодій особини, при основі були сліди від надрізів ножом, які могли наносити з метою відділення рогового чохла, що використовувався або у косторізній справі, або для виготовлення клею (Сергеева, 2011, с. 222–225; Флерова (Нахапетян), 2000, с. 99). Інший роговий стрижень належав дорослій особині. Він мав більший діаметр – 46,65 мм і менший – 40,8 мм. Ці показники входять у межу промірів як для лісостепової зони (Середне

Подніпров'я), так і для лісової в руський час (Тимченко, 1972, с. 70–71). Наявність рогових стрижнів вказує на розведення на пам'ятці рогатих корів. Загалом, вважається (Цалкин, 1966, с. 11), що про безрогих представників виду можна говорити, якщо стрижнів нема взагалі або ж їхня кількість менша 1% (тоді на пам'ятці могли утримувати представників обох породно-типологічних груп).

Із верхньою щелепою корови знайдено нижню, що належали одній особині. Кістки знайдено на Дитинці в квадраті I, штику 3 у плямі заповнення. Вік тварини – 3 роки і 2 місяці, що встановлено за станом стирання зубних коронок нижньої щелепи (Grant, 1982, р. 92–99). Додаткове підтвердження цього – наявність дорослого Р₄, який виростає у віці 24–34 місяців, а також прорізуванням І₃, вік росту якого в діапазоні 22–40 місяців (Lasota-Moskalewska, 2008, s. 138). Оскільки зростання епіфізів закінчується у віці 3,5–4 роки (Silver, 1969; Lasota-Moskalewska, 2008, s. 138) і тоді тварина досягає максимальної м'язової маси, цей забій відбувся напередодні остаточного формування опорно-рухового апарату, коли тварина майже досягнула найбільшої м'язової маси. Якщо припустити, що народження нового поголів'я припадає на весняний період, у середньому на квітень–травень (Кублій, 2024, с. 25), то забій відбувся в теплий сезон, імовірно в червні–липні. Якби тварина була самкою, на цей час у неї вже мало б також бути молоде поголів'я, відповідно вона була б дійною, від неї б населення пам'ятки отримувало молоко і забивати таку тварину було б нераціонально. Забій самців відбувався, коли м'язова маса доходила до максимуму або вже при її досягненні. Подальше утримування було нераціональним (Davis, 1987, р. 157–158). Імовірно, знайдена особина – самець. На куті нижньої щелепи ззаду виявлено слід від надрубання, який міг залишитися при діленні туші на частини.

Інші нижні щелепи були сильніше фрагментовані. За двома з них встановлено вік – 12–29 і 42–44 місяці. На щелепі, яка належала старшій тварині, на зовнішній стороні знизу на рівні молярів був слід від надрубання.

Посткраніальний осьовий скелет представлено хребцями і ребрами. З остеологічної колекції серед коров'ячих кісток це наймасовіший матеріал. Із хребців два було I шийних і два – II. На одному з I шийних виявлено слід від надрубання. Він міг бути нанесеним чи при забитті тварини, чи при діленні туші на частини (Reitz, Wing, 2008, р. 126). Один хребець має сліди обпалення чорного кольору у вигляді плям. Це – або сліди приготування м'яса над вогнем, або пожежі.

На дев'яти фрагментах ребер були сліди від гострих предметів. Вони мають вигляд і надрізів, і надрубок. Чотири фрагменти – ділення з обох країв зламів. Наявність таких слідів вказує на цілеспрямоване ділення кісток на фрагменти відповідних розмірів. Їхня довжина – 40, 123, 131 і 134 мм. Такі фрагменти могли бути потрібними під час приготування їжі. Наприклад, кухонний посуд міг створювати обмеження.

На одному з ребер знайдено сліди погризів гризунами. Їхнє виявлення може вказувати на проживання на пам'ятці мишей, які харчувалися відходами кухні.

За станом приростання епіфізів трубчастих кісток не виявлено особин, вік яких був би менше року. Це ознака того, що все поголів'я могло пережити перший зимовий період, отже, мешканці пам'ятки змогли забезпечити їх достатньої кількістю продуктів.

Передня кінцівка представлена фрагментами лопаток, плечових, променевої і ліктьових кісток. Сліди виявлено на ліктьових: на одній – від гострих предметів, нанесених у районі ліктьового суглоба, місці з'єднання з плечовою кісткою. Поряд кріпляться великі групи м'язів і сухожилля. Сліди могли бути нанесені під час ділення туші тварини на частини. Найчастіше первинний поділ здійснювався в районі крупних суглобів. На іншій ліктьовій кістці були сліди погризів хижими тваринами, ймовірно собаками.

Задню кінцівку представляють фрагменти тазу, стегнових і великогомілкових кісток. На одній із тазових знайдено слід від рубання поряд із кульшовим суглобом. Його наносили під час відділення вільної задньої кінцівки від пояса кінцівок. На фрагменті діафіза стегнової

кістки виявлено тонкі надрізи, які могли залишитися після знімання з кістки м'яса, а також сліди від погризів собаками.

На трьох великогомілкових кістках були сліди від гострих предметів, на двох – порізів і на одній – надрубання. На одній кістці на діафізі – коричневі плями, які могли залишитися після приготування їжі над вогнем.

Порізи знайдено на центральній суглобовій кістці, нанесені по колу. Ці сліди залишилися, найімовірніше, після знімання шкіри або перерізання сухожиль. Порізи також були на одній таранній кістці – нанесені в серединній частині з кількох боків. Ще одна таранна – погризена собаками. Також порізи знайдено на одній п'ятковій кістці на п'ятковому горбі. Дві п'яткові кістки мали сліди погризів.

Усі метаподії фрагментовані, на одному п'ястку була пляма коричневого кольору, яка могла залишитися після термічної обробки кістки разом із м'ясом. Дві п'яткові мали сліди погризів собаками.

Скелет пальців представлений усіма трьома фалангами. На одній I фаланзі ззаду на діафізі був дрібний надріз. Чотири I фаланги обпалені: одна представлена фрагментом верхньої частини кістки, повністю біла, одна – повністю чорна з білими плямами, одна – повністю чорна, за винятком невеликої плями на фасетці, на одній – коричнева пляма. Лише остання I фаланга могла зазнати дії вогню під час приготування їжі. Інші, ймовірно, випадково або спеціально потрапили у вогонь як відходи.

Кісток дрібної рогатої худоби (*Capra vel Ovis*) було 107. Із них 13 вдалося ідентифікувати по виду – 12 овечих і козяча. Наявність овець вказує на відкриті ділянки поряд із поселенням, на яких зручно було випасати цей вид тварин. Вівця, на відміну від кози, у заліснених місцях випасатися не може.

Як і у випадку з коровою, цілими збереглися лише дрібні кістки – суглобові й фаланги пальців.

Краніальний відділ скелета представлено фрагментами мозкової частини черепа, верхніми і нижніми щелепами й окремими зубами. Серед них фрагмент мозкової частини черепа та фрагмент нижньої щелепи належали вівці. Рогових стрижнів не виявлено. Є породи овець, у яких відсутні роги в обох статей, буває, що вони є тільки в самців, проте стверджувати про вирощування саме таких тварин не варто, оскільки все ж вибірка занадто мала для відповідних висновків.

Усі сім нижніх щелеп були придатними для вікової характеристики тварин. Два зразки належали тваринам до пів року, три – приблизно 2 років, один – понад 2 роки і ще один – вівці – приблизно 3 років.

Встановлений за посткраніальним скелетом вік тварин становив понад рік. Виявлено тварин, які жили в діапазоні 1,5–3 років, також частина поголів'я була старшою 3-річного віку.

З осьового посткраніального скелета на одному хребці був слід від різання – ознака поділу туші тварини. 13 ребер мали сліди від гострих предметів, переважно – порізи, хоч кілька було й надрубок. На чотирьох фрагментах сліди були на обох краях, довжина фрагментів – 70, 75, 92 і 97 мм.

На кістках передніх кінцівок сліди знайдено на лопатці – ознаки цілеспрямованого розрубання кістки. Найбільша довжина фрагмента становила 85 мм.

Фрагменти плечових кісток, представлені нижніми кінцями кістки, належали вівцям, один із верхнім епіфізом, найімовірніше, – козі. На одному нижньому фрагменті овечої плечової кістки були сліди від розрубання – поряд із нижнім епіфізом – слід міг залишитися після ділення передньої кінцівки по ліктьовому суглобі. Одна кістка має забарвлення подібне до обварених кісток. На ній також виявлено сліди від погризів собаками.

На цілій променевої кістці поряд із верхнім епіфізом були сліди від порізів, відповідно, попри відсутність фрагментування її діафіза, вона належить до кухонних відходів. Дві кістки, представлені фрагментами діафізів, мали сліди погризів собаками.

Чотири фрагменти тазу мали сліди від гострих предметів, нанесені поряд із кульшовим суглобом і на сусідніх ділянках. В одному випадку це був слід розрубання, у трьох – порізів. При розрубанні метою було розділення кістки, ймовірно, для фрагментування самого тазу чи відділення стегнової кістки. Порізами біля кульшового суглобу могли перерізати м'язи і сухожилля для відділення задньої кінцівки, порізи на інших ділянках могли утворитися при відділенні або задньої кінцівки, або окремих груп м'язів. На одній із порізаних тазових кісток була невелика чорна пляма, залишена внаслідок дії вогню. Можливо, м'ясо разом із кісткою готували над вогнем. При такому способі приготування воно зменшується в розмірі, відтак ділянки кістки могли відкритися й обпалитися. Або ж ця ділянка була звільнена від м'яса ще перед приготуванням над вогнем.

Серед великих гомілкових кісток одна була цілою, проте без прирослого верхнього епіфіза. На ній виявлено кілька дрібних надрізів на діафізі, що вказують на належність кістки до кухонних відходів, попри збереженість її діафіза нефрагментованим. Подібна ситуація з неподібненістю діафіза була й на плечовій кістці з неприрослим одним епіфізом. Обидві кістки походять із розкопу Дитинця, проведеного 1997 р. у квадраті II. Лише плечова кістка виявлена в штику 3 (зразок № 138), а велика гомілкорова – у штику 2, відвал (зразок № 36). Імовірно, вони належали тій самій тварині, діапазон віку якої за аналізом двох кісток звужується до 1,5/2–3 років.

Серед таранних кісток одна мала обварений вигляд, інша була обпаленою, сіро-білого кольору, що вказує на їх потрапляння у вогонь як відходів, а не у процесі готування. На одній п'ятковій кістці був надріз.

Серед матеріалів виявлено 130 фрагментів кісток свині (*Sus scrofa domestica*). Кістки також належали до кухонних відходів, великі трубчасті та плоскі – фрагментовані, цілими збереглися суглобові, частина метаподіальних і фаланги пальців.

Краніальний скелет представлено фрагментами мозкової частини черепа, фрагментами верхньої і нижньої щелепи та окремими зубами. Один із фрагментів мозкової частини черепа – повністю білого кольору внаслідок обпалення.

Зубні ряди свині, особливо з нижньої щелепи, – хороший матеріал для встановлення статево-вікових характеристик. За зубами з нижньої щелепи вік встановлено для трьох зразків. Дві особини були молодше року – 8–10 і 9–11 місяців. Одній – від 1 року і більше, тварина була самцем. Оскільки точного віку самця неможливо ідентифікувати через сильну фрагментованість нижньої щелепи, незрозуміло, чи його забили при досягненні максимальної м'язової маси, чи після відбракування після тривалого утримання для розплоду. Фрагмент щелепи мав сліди від розрубання посередині при відділенні лівої частини від правої, а також надрубаний на рівні Р₃–Р₄. Один із фрагментів щелепи був погризений собаками. Загалом стаття встановлено для чотирьох зразків: крім описаного самця, виявлено двох самок за нижніми щелепами і самця за окремим іклом. Встановити їхній вік неможливо.

Визначення віку за посткраніальним скелетом вказує на забій тварин у діапазоні від менше року до 3,5 років. По кістках молодшої тварин не вдалося встановити більш точного віку, можна припустити, що вона була недавно народженою.

На одному хребці був слід від різання, на іншому – від погризів собаками. На семи ребрах – сліди від гострих предметів. Більшість зі слідів – порізи, лише в одному випадку виявлено надрубку. Три кістки мали сліди порізів з обох кінців, їхня довжина становила 64, 114 і 119 мм. Два ребра зазнали впливу вогню, одне скраю мало коричневу пляму. Інше, розділене на довжину 119 мм, на одному краю мало чорний слід. Імовірно, дистальний кінець, звільнений від м'яса внаслідок розрізання і доламування, опинився над відкритим вогнем під час приготування їжі.

Передня кінцівка представлена фрагментами лопаток, плечових, променевих і ліктьових кісток. Сліди від гострих предметів виявлено на частині з них. На діафізі плечової кістки на зламі – сліди розрубання і порізів дещо нижче розлому. На двох фрагментах променевої

кістки – дрібні надрізи. На двох ліктьових кістках – порізи поряд із ліктьовим суглобом, їх наносили при відділенні частин передньої кінцівки по суглобу. Собаками погризено чотири кістки – по одній лопатковій, плечовій, променевої і ліктьовій.

Одна лопаткова кістка частково чорна в районі шийки. Чи обпалення отримане внаслідок приготування їжі, чи потрапляння на периферію полум'я, – невідомо. Ще три кістки були повністю білого кольору – фрагмент лопатки і ліктьова із променевою, які належали одній особині. Вони потрапили в полум'я при утилізації відходів.

Задня кінцівка представлена фрагментами тазу, стегнових і великогомілкових кісток. Три тазові кістки мають сліди ділення: на двох – рубані, зокрема поряд із кульшовим суглобом, на одній – різані. Ще одна тазова кістка мала сліди погризів собаками.

На одній зі стегнових кісток у кількох місцях діафізу були сліди порізів. Серед суглобових кісток на одній таранній – сліди погризів. Одна таранна і дві п'яткові – зі слідами дії вогню, з яких лише в одному випадку можна припустити про приготування м'яса на кістці. Оскільки таранна кістка дрібна, під час готування м'яса вона мала бути з'єднаною з іншими сусідніми.

З метаподіальних кісток на одній п'ятковій були поздовжні порізи на передній і задній сторонах. На одній плесновій – поздовжній поріз на передній стороні, ближче до нижнього кінця. Ще на одній метаподіальній – багато надрізів на верхній частині. Усі ці надрізи могли залишити у процесі фрагментування туші тварини, мета якого – розрізання або відділення м'яких тканин. Розділення на фрагменти разом із кісткою мало би вигляд надрізів на суглобах або сліди розривування.

Три метаподіальні кістки мали сліди погризів. Ще три – дії вогню, з яких одна могла отримати їх під час приготування їжі над вогнем, інші дві – будучи утилізованими в полум'я або потрапивши в нього за інших обставин.

Одна метаподіальна кістка мала ознаки зарослого перелому, що вказує на те, що після травми тварина прожила достатньо часу, щоби відбулося зростання. Така тварина мала ускладнений рух, проте при утримуванні в загорожі отримувала належне вигодовування. На ній усі епіфізи приросли повністю, тож вік тварини, якій належала ця кістка, був понад 2 роки.

Кістки пальців представлені всіма фалангами. На одній I фаланзі на діафізі знизу був надріз.

Висоту тварин у загривку (Teichert, 1969, tab. 7) можна було встановити за промірами однієї таранної кістки (61,2 см), одного III п'ястка (72,4 см) і двох IV плеснових кісток (71,8 см і 73,3 см).

Найбільша кількість кісток належала коню (*Equus ferus caballus*) – 287. Майже всі вони знайдені 1999 р. у розкопі III. Виняток – чотири кістки: I фаланга, знайдена в шурфі 3, штику 3, на верхньому епіфізі якої виявлено сліди погризів собаками; копитна – у шурфі 3, штику 5; верхній кінець правої стегнової – у дитинці, квадраті II, штику 2; фрагмент виросткового відростку нижньої щелепи коня, майже повністю, крім невеликої ділянки, обпалена, чорного кольору – у дитинці, квадраті II, штику 3.

Кістки з Розкопу III належать мінімум чотирьом особинам коня. Частина їхніх скелетів зберігалася в анатомічному порядку (Мазурик, Остап'юк, 1999, с. 86–89), хоча кістки й були дещо зсунутими, що могло бути пов'язане із тривалим лежанням туші на поверхні. З цієї ж причини, а також через пожежу, частина кісток не виявлена.

Наявність саме чотирьох особин простежено за лопатковими кістками. Пара лопаток належала молодій особині зі скупчення 4, ще одна – самці, дві інші були фрагментами лівих кісток двох різних особин, одна – у скупченні 1, інша – у скупченні 3.

Серед чотирьох особин одна була самкою, що встановлено по дрібних рудиментарних іклах на нижній щелепі і невеликих розширеннях та розходженнях на верхній (Davis, 1987, р. 44; Lasota-Moskalewska, 2008, s. 167). За кістками нижньої і верхньої щелеп визначено вік тварини – у діапазоні 9–15 років. Від неї збережено значну частину кісток скелета, багато з яких

мають сліди від вогню чорного кольору. Серед зубів найбільше постраждали праві верхні. Кістки походять зі скупчень 2 і 3. На кістках щелеп і зубах не виявлено слідів від вудил, хоч самі вудила було знайдено 1997 р. (Мазурик, Остап'юк, 1997, с. 10, 36, 49).

Також було ідентифіковано самця за фрагментом передньої частини нижньої щелепи. Він мав добре розвинені ікла. Через відсутність різців його вік встановити неможливо. Фрагмент щелепи був чорно-сірого кольору, що вказує на його перебуванні у відкритому вогні. Серед інших роздрібнених кісток складно встановити, які з них належали цій особині.

Третя особина – молодий кінь, від якого збереглася значна частина кісток: майже всі передні кінцівки, нижні щелепи, хребці, ребра, фрагмент тазу. Їх знайдено у скупченні 4. Жодна не мала слідів обвуглення. За станом прорізування молочних зубів (Lasota-Moskalewska, 2008, s. 135) можна припустити, що тварина була недавно народженою або, можливо, навіть ненародженою.

Скупчення 1 представляє окремі фрагменти кісток, які можуть належати четвертій особині коня.

На одному ребрі коня зі скупчення 2 виявлено сліди погризів собаками. Ймовірно, після загибелі тварини собаки розтягували тушу, що також може бути причиною дещо порушених кістяків. Хоч масових погризів собаками не відмічено.

Висоту тварин у загривку і породні характеристики простежено за промірами кісток (Kiesewalter, 1889). Зріст коливався від 130,2 до 150,3 см. Ймовірно, використані для промірів кістки належали різним особинам. Окрім того, через індивідуальну мінливість пропорції кісток у тілі не будуть абсолютно сталими у всіх тварин, відповідно, висота в загривку вимірюватиметься з певними похибками (Teichert, 2005, p. 485).

Дикі види представлено копитними м'ясними тваринами (зубр, лось, олень, козуля, кабан), надрядом гризуні (бобер, заєць) і хижими хутряними (вовк, лисиця).

Зубра (*Bison bonasus*). Знайдено цілу таранну кістку. Часто виникають труднощі в розрізненні кісток крупних бикових – крупних особин домашньої корови, дикого тура або зубра, особливо, коли визначення проводиться серед кухонних відходів і кістки сильно фрагментовані. Найбільша довжина виявленої таранної кістки становила 81,7 мм. Такий її розмір суттєво більший від таранних кісток домашньої корови з пам'ятки (56–60,7 мм) і зі Середнього Подніпров'я (53–75 мм), лісової зони (51–70 мм) чи степових регіонів (57–73 мм), де тварини були крупнішими в середньовічний час, ніж у лісостепу чи степу (Тимченко, 1972, с. 88–89). Відрізнити, що кістка належить саме зуброві, а не турові, вдалося на основі порівняльних таблиць, які розробили палеонтологи і археозоологи (Бибикова, 1958, с. 32–33; Balkwill, Cumba, 1992, p. 243). На нижньому кінці кістки виявлено велику кількість порізів, які вказують на використання м'яса мисливської здобичі. Їх нанесено в місці кріплення великої кількості м'язів і сухожилів.

Решток **лося (*Alces alces*)** виявлено шість фрагментів (див. табл.). Фаланги пальців збереглися цілими, одна II фаланга мала сильні сліди погризів собаками. За знайденими кістками його легко ідентифікувати. Ймовірно, інші кістки цієї тварини потрапили до невизначених, оскільки фрагментовані і їх легко можна сплутати з кістками корови або інших крупних тварин ряду парнокопитних. Один із зубів-молярів був із верхньої щелепи, належав молодій тварині, оскільки ще не встиг до кінця сформуватися і почати проростати.

Кісток **оленя (*Cervus elaphus*)** також було шість. Одна з фаланг мала неприрослий нижній епіфіз, що вказує на молодий вік тварини. Інша – сліди порізів на діяфізі із внутрішньої сторони, за кольором поверхні можна припустити, що була обвареною. Фрагменти рогів належать до сировини косторізної діяльності, з них три – зі слідами обробки. Фрагменти не містять розетки, за якою можна було би простежити, чи роги зняті із впольованої тварини, чи знайдені після скидання. Проте знайдені серед матеріалу фаланги пальців вказують на полювання на неї.

Козулю (*Capreolus capreolus*) виявлено за єдиною I фалангою. Кістка була цілою, без ознак пошкоджень.

Знайдено 26 фрагментів кісток кабана (*Sus scrofa*). Попри малу кількість, відмічено представництво і краніального, і посткраніального скелета (див. табл.). Кабан, як м'ясний мисливський вид, мав на кістках сліди від гострих предметів, самі кістки фрагментовані. На ліктьовій поряд зі зломом – слід від надрубання, на поверхні – від погризів собаками. За станом приростання епіфізів на обох кістках, тваринам було менше 3–3,5 років.

З метаподіальних кісток одна була погризена собаками. За промірами цілого III п'ястка визначено висоту кабана в загривку – 107,8 см, що входить у стандартну норму – 92–116,8 см (Тимченко, 1972, с. 46–47).

Також від кабана знайдено 10 фаланг: 3 – I фаланги і 7 – II фаланг. За станом епіфізів на них, зафіксовано полювання на тварин до року, молодше 2 років і старше 2 років. Одна II фаланга виглядала обвареною.

Серед кісток також виявлено фрагменти, які важко віднести до конкретного виду, хоча зрозуміло, що вони належать тваринам ряду парнокопитних. Такі кістки розділено на дві категорії за розміром: крупних і дрібних парнокопитних. До перших можуть належати домашня корова, дикі тур, зубр, лось і олень. До других – домашні дрібна рогата худоба і дика козуля.

Крупних тварин знайдено: два фрагменти стегнової, по одній великій гомілкової, центральної суглобової, метаподіальної, п'ясткової кісток і II фаланги. Остання за розмірами могла належати крупній особині корови, турові чи зуброві. На центральній суглобовій кістці знайдено сліди від гострих предметів. Кістка належить до блоку кісток поряд із плесною, таранною, п'ятковою, у цьому місці кріпляться сухожилля і м'язи. На фрагменті стегнової виявлено погризи звірами.

Дрібних тварин знайдено фрагмент діафіза плесна і I фалангу.

Кісток бобра (*Castor fiber*) було п'ять. На одній зі щелеп M₃ ще не до кінця проріс, що вказує на молодий вік тварини – 5–7 місяців, оскільки вже відбувся вихід зуба зі щелепи, проте він ще не досягнув повного зростання (Волох, 2022, с. 64–65). На стегновій кістці всі епіфізи повністю приросли, на великій гомілковій – верхній неприрослий. На жаль, нема даних, у який вік у бобра відбувається приростання епіфізів.

На стегновій кістці поряд з епіфізом був слід надрубання, внаслідок якого незначна частина кістки була відділена. Цим надрубанням відділяли задню кінцівку від решти туші. Такий самий слід від надрубання був і біля нижнього епіфіза. На діафізі ззаду виявлено велику кількість надрізів. На поверхні кістки – темно-жовті плями, які могли утворитися під час приготування. Усі ці сліди вказують на використання м'яса бобра в приготуваннях їжі.

Варто зазначити, що в період Русі м'ясо бобра духовенство забороняло вживати. Приклади цього можна знайти в писемних джерелах. У «Посланні про латинян до великого князя Ярослава Святополчича» Київського митрополита Никифора I згадана заборона на вживання цілого переліку тварин, серед яких названий і бобер: «... медвежину и веверину, и бобровину и вся гнуснейшая сего» (Аристов, 1866, с. 76). Князь Ярослав Святополкович, до якого звертався Київський митрополит, був волинським князем у 1100–1118 рр., правнуком Ярослава Мудрого (Літопис Руський, 1989, с. 154, 178). Свідчення релігійної заборони можна побачити на північних землях у XIV ст. – у Новгороді під час сповіді могли запитати: «Не ядал ли векшину или бобровину или конину в погани?», про що неодноразово згадано в літописах (Аристов, 1866, с. 76; Цалкин, 1956, с. 134).

Хоча боброве м'ясо могли вживати під час постів, оскільки через водне проживання тварини вона ототожнювалася з рибою (Цалкин, 1956, с. 134). Також вживання різних нем'ясних тварин могло відбуватися під час надзвичайних ситуаціях, як-от голод, зокрема спричинений військовою облогою. Проте залишається питання, як мешканці городища під час облоги могли полювати на диких звірів за його межами.

Також знайдено дві кістки зайця (*Lepus sp.*) – лопаткову і п'яткову.

Хижі хутрянні звірі представлені краніальними кістками. Вовк (*Canis lupus*). Виявлено фрагмент лицевої частини черепа із верхньою щелепою та сусідніми кістками і фрагмент нижньої щелепи. На виличній кістці знизу – надріз. Можливо, він залишився від знімання чи обробки шкіри. Також знайдено нижню щелепу лисиці (*Vulpes vulpes*).

Отже, на основі співвідношення кількості кісток кожного виду можна висувати, що домашні тварини становили основу господарства, принаймні тієї складової, яка відповідає за харчове забезпечення. Тварин забивали на пам'ятці, на що вказує склад кісток. Корова, дрібна рогата худоба і свиня були основними для отримання м'ясної продукції. Фрагментованість кісток корови та дрібної рогатої худоби унеможлиблює встановлення висоти тварин у загривку, статево-вікових і більшості породно-типологічних ознак. Можна припустити, що корови на пам'ятці були рогатими. Забій тварин проводився в діапазоні між 1 і 4 роками. Дрібна рогата худоба представлена обома видами, хоча вівця переважає. Забій овець і кіз здійснювався в діапазоні між кількома місяцями і 3,5 роками. Вік свиней на момент забою становив від кількох місяців, а можливо і від моменту народження, до 3,5 років. Висота свиней у загривку варіювалася від 61,2 до 73,3 см.

Мисливська фауна вказує на суттєву перевагу м'ясних видів тварин. Стратегія мисливства на крупних копитних вказує на полювання як на дорослих, так і на молодих особин.

Хутрянних звірів масово не виявлено, хоч відсутність або ж незначна кількість їхніх кісток не означає вилучення їх із мисливської здобичі. Полювання на них здійснювалося на певній відстані від пам'ятки. Після забою з них одразу ж на місці знімали шкіру, тушу з кістками викидали, оскільки м'ясо, особливо в більшості видів куніцевих, непридатне для споживання.

Ймовірно, виявлений матеріал належить до накопиченого в останні періоди перед спаленням городища.

Авторський внесок. Михайло Кублій – опрацювання кісткової колекції, аналіз результатів визначення кісток, написання – оригінальний рукопис. Юрій Мазурик – керівництво польовими експедиційними дослідженнями, консультація щодо контексту знахідок, перевірка результатів. Олександр Остап'юк – керівництво польовими експедиційними дослідженнями, консультація, надання матеріалів для роботи.

Декларація щодо конфлікту інтересів. Автори статті заявляють, що в них немає конфлікту наукових і фінансових інтересів чи особистих вигод, отриманих від третіх осіб, які могли би вплинути на дослідження, результати яких наведено у статті.

Подяки. Висловлюємо подяку співробітникам Волинського і Любомльського краєзнавчих музеїв за проведення археологічних робіт на городищі.

ЛІТЕРАТУРА

Аристов, Н. Я. (1866). *Промышленность древней Руси*. Санкт-Петербург: Типография Королева и К°, 325 с.

Бибикова, В. И. (1958). О некоторых отличительных чертах в костях конечностей зубра и тура. *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии*, 63(6), 23–35.

Волох, А. М. (2022). *Визначення віку мисливських звірів: науково-методичний посібник*. Одеса: Олді плюс, 374 с.

Кублій, М. В. (2024). *Біоархеологічні колекції Інституту археології НАН України. Каталог археозоологічних матеріалів*. Київ: ІА НАН України, 202 с.

Літопис руський. (1989). Л. Є. Махновця (пер. з давньорус.), О. В. Мишанич (відп. ред.). Київ: Дніпро, XVI+591 с.

Мазурик, Ю. М., Остап'юк, О. Д. (1997). *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоурузька Любомльського району Волинської області в 1997 році*. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1997/122.

Мазурик, Ю. М., Остап'юк, О. Д. (1999). *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоузька Любомильського району Волинської області в 1999 році*. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1999/116.

Мазурик, Ю. М., Панишко, С. Д., Остап'юк, О. Д. (1996). *Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоузьке Любомльського району Волинської області в 1996 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1996/20.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). (2003). Київ: Шлях, 232 с., іл.

Сергеева, М. С. (2011). Обробка та використання порожистого рогу у Київській Русі. *Археологія і давня історія України*, 5, 222–226.

Тимченко, Н. Г. (1972). *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Київ: Наукова думка, 212 с.

Флерова (Нахапетян), В. Е. (2000). Рогообработка в Саркеле – Белой Веже: сырье и технология. В А. Д. Пряхин (ред.), *Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья*. Воронеж: ВГУ, 99–110.

Цалкин, В. И. (1956). *Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси*. Материалы и исследования по археологии СССР, 51. Москва: Издательство АН СССР, 185 с.

Цалкин, В. И. (1966). *Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии*. Материалы и исследования по археологии СССР, 135. Москва: Наука, 159 с.

Balkwill, D. M. C., & Cumbaa, S. L. (1992). *A Guide to the Identification of Postcranial Bones of Bos Taurus and Bison bison*. Ottawa: Canadian Museum of Nature, 279 p.

Davis, S. J. M. (1987). *The archaeology of animals*. London: Routledge, 224 p.

Driesch, A. Von den. (1976). *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Harvard University. Peabody Museum Bulletin, I, 136 p.

Grant, A. (1982). The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates. In B. Wilson, C. Grigson, & S. Payne (Eds.), *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*. Oxford: BAR, 91–108.

Kiesewalter, L. (1889). *Skelett Messungen am Pferde als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes*. Inaug. Dissert. Leipzig, 38 s.

Lasota-Moskalewska, A. (2008). *Archeozoologia Ssaki*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski Wydawnictwa, 321 s.

Reitz, E. J., & Wing, E. S. (2008). *Zooarchaeology*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 533 p.

Silver, I. A. (1969). The ageing of domestic animals. In D. R. Brothwell, & E. S. Higgs (Eds.). *Science in archaeology*. London: Thames, 283–302.

Teichert, M. (1969). Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei bivo und frühgeschichtlichen Schweinen. *Kühn-Archiv*, 83(3), 237–292.

Teichert, M. (2005). Vergleich zwischen gemessener und berechneter Widerristhöhe bei einem Deutschen Schwarzbunten (Holstein) Milchrind. *Munibe Antropologia – Arkeologia*, 57, 483–486.

REFERENCES

Aristov, N. Ya. (1866). *Promyshlennost' drevney Rusi*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Koroleva i K^o, 325 s. (in Russian).

Bibikova, V. I. (1958). O nekotorykh otlichitel'nykh chertakh v kostyakh konechnostey zubra i tura. *Byulleten' Moskovskogo obshchestva ispytateley prirody. Otdel biologii*, 63(6), 23–35. (in Russian).

Volokh, A. M. (2022). *Vyznachennya viku myslyvs'kykh zviriv: nauково-metodychnyy posibnyk*. Odesa: Oldi plyus, 374 s. (in Ukrainian).

Kubliy, M. V. (2024). *Bioarkheolohichni kolektsiyi Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrayiny. Kataloh arkheozoologichnykh materialiv*. Kyiv: IA NAN Ukrayiny, 202 s. (in Ukrainian).

Litopys rus'kyy. (1989). L. Ye. Makhnovtsya (per. z davn'orus.), O. V. Myshanych (vidp. red.). Kyiv: Dnipro, XVI+591 s. (in Ukrainian).

Mazuryk, Yu. M., Ostapiuk, O. D. (1997). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilya s. Novouhruz'ka Lyubomyl's'koho rayonu Volyn's'koyi oblasti v 1997 rotsi*. Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrayiny, 1997/122. (in Ukrainian).

Mazuryk, Yu. M., Ostapiuk, O. D. (1999). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilya s. Novouhruz'ka Lyubomyl's'koho rayonu Volyns'koyi oblasti v 1999 rotsi*. Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrainy, 1999/116. (in Ukrainian).

Mazuryk, Yu. M., Panyshko, S. D., Ostapiuk, O. D. (1996). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky bilya s. Novouhruz'ke Lyuboml's'koho rayonu Volyns'koyi oblasti v 1996 r.* Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrainy, 1996/20. (in Ukrainian).

Selo Kyiv's'koyi Rusi (za materialamy pivdennorus'kykh zemel'). (2003). Kyiv: Shlyakh, 232 s., il. (in Ukrainian).

Serhyeyeva, M. S. (2011). Obrobka ta vykorystannya porozhystoho rohu u Kyiv's'kiy Rusi. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 5, 222–226. (in Ukrainian).

Timchenko, N. G. (1972). *K istorii okhoty i zhyvotnovodstva v Kiyevskoy Rusi (Sredneye Podneprov'ye)*. Kyiv: Naukova dumka, 212 s. (in Russian).

Flerova (Nakhapetyan), V. Ye. (2000). Rogoobrabotka v Sarkele – Beloy Vezhe: syr'ye i tekhnologiya. V A. D. Pryakhin (red.), *Yevraziyskaya step' i lesostep' v epokhu rannego srednevekov'ya*. Voronezh: VGU, 99–110. (in Russian).

Tsalkin, V. I. (1956). *Materialy dlya istorii skotovodstva i okhoty v Drevney Rusi*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 51. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 185 s. (in Russian).

Tsalkin, V. I. (1966). *Drevneye zhyvotnovodstvo plemen Vostochnoy Yevropy i Sredney Azii*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 135. Moskva: Nauka, 159 s. (in Russian).

Balkwill, D. M. C., & Cumbaa, S. L. (1992). *A Guide to the Identification of Postcranial Bones of Bos Taurus and Bison bison*. Ottawa: Canadian Museum of Nature, 279 p. (in English).

Davis, S. J. M. (1987). *The archaeology of animals*. London: Routledge, 224 p. (in English).

Driesch, A. Von den. (1976). *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Harvard University. Peabody Museum Bulletin, I, 136 p. (in English).

Grant, A. (1982). The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates. In B. Wilson, C. Grigson, & S. Payne (Eds.), *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*. Oxford: BAR, 91–108. (in English).

Kiesewalter, L. (1889). *Skelett Messungen am Pferde als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferdes*. Inaug. Dissert. Leipzig, 38 s. (in German).

Lasota-Moskalewska, A. (2008). *Archeozoologia Ssaki*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski Wydawnictwa, 321 s. (in Polish).

Reitz, E. J., & Wing, E. S. (2008). *Zooarchaeology*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 533 p. (in English).

Silver, I. A. (1969). The ageing of domestic animals. In D. R. Brothwell, & E. S. Higgs (Eds.). *Science in archaeology*. London: Thames, 283–302. (in English).

Teichert, M. (1969). Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Bivoren und frühgeschichtlichen Schweinen. *Kühn-Archiv*, 83(3), 237–292 (in German).

Teichert, M. (2005). Vergleich zwischen gemessener und berechneter Widerristhöhe bei einem Deutschen Schwarzbunten (Holstein) Milchrind. *Munibe Antropologia – Arkeologia*, 57, 483–486 (in German).

Стаття: надійшла до редакції 18.04.2025
прийнята до друку 13.06.2025

ARCHAEOZOOLOGICAL STUDIES OF THE MEDIEVAL HILLFORT OF UHROVSK

Mykhailo KUBLII, Oleksandr OSTAPYUK, Yuriy MAZURYK

¹*Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: myhajlo.kublij@gmail.com*

²*Lyuboml Local History Museum,
Ukrainian Army Str., 44300, Lyuboml, Ukraine,
e-mail: luboml_muzej@ukr.net*

³*National Union of Local Historians of Ukraine, Volyn Regional Organization,
24 Shopena Str., 43005, Lutsk, Ukraine,
e-mail: juriymazuryk@gmail.com*

The bone collection of animal remains, obtained during archaeological excavations in 1996, 1997, and 1999 at the site in the village of Novouhruzke, identified as the medieval chronicle settlement of Uhrovsk, was studied. The theriofauna material sample consisted of 889 fragments, of which 696 specimens were identified. Based on these, the species, age-sex, and breed composition of the domestic animal herd were determined, along with a list of wild species that were hunted.

The material varies in preservation condition, influenced by the use of some animals for food. Taphonomic impacts from the archaeological period were studied on the bones, including traces of sharp objects (cuts and chops), gnaw marks by animals (dogs and mice), and fire marks from both cooking and a fire at the settlement after its destruction.

The materials were categorized based on their deposition in the cultural layer. Categories include kitchen waste, remains of fur-bearing animals, bone-carving craft residues, remains of animals killed in military conflict, and random bone finds possibly redeposited from other layers.

The majority of the bones belong to kitchen waste. These indicate that the meat diet of the settlement's inhabitants primarily consisted of domestic animals, though wild hunted species were also present.

Horse remains, identified among the material, belonged to at least four individuals. These animals died during a conflict, with their bones found in partially disturbed anatomical order and bearing burn marks.

Remains related to bone-carving crafts and fur-bearing animals are scarce but indicate the presence of these crafts and activities at the settlement.

Key words: Rus, Middle Ages, Uhrovsk, animal bones, archaeozoology, osteology, animal husbandry, hunting, kitchen waste.